XX ASRNING 20-50-YILLARIDA O'ZBEKISTONDA MUSTABID SOVET TUZUMI TOMONIDAN AMALGA OSHIRILGAN SIYOSIY QATAG'ONLAR: ZIYOLILAR QISMATI VA IJODIY MEROSINING TARIXIY-ILMIY TAHLILI

Noraliyeva M.
Nizomiy nomidagi O'zMPUning Tarix fakulteti Tarix yunalishi talabasi
77 736 22 42

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada XX asrning birinchi yarmida totalitar sovet hokimiyati tomonidan O'zbekiston SSR hududida olib borilgan shafqatsiz qatag'on siyosati, uning ijtimoiy-siyosiy va madaniy oqibatlari atroflicha tahlil qilingan. Tadqiqot davomida o'zbek milliy uyg'onish harakati (jadidchilik) namoyandalarining hayoti, ularga qo'yilgan soxta siyosiy ayblovlar va qatag'on mexanizmlarining ishlash prinsiplari aniq arxiv hujjatlari hamda nufuzli tarixiy manbalar asosida ko'rib chiqilgan. Maqolada sovet mafkurasining milliy elita va ma'rifatparvar ziyolilarni jismonan yo'q qilish strategiyasi va troyka (uchlik) sudlarining g'ayriqonuniy faoliyati tahlil qilinib, qurbon bo'lgan allomalar, yozuvchi va jamoat arboblarining xalqimiz tarixidagi o'rni ilmiy jihatdan baholangan.

Kalit so'zlar: Katta terror, totalitarizm, jadidchilik, qatag'on qurbonlari, NKVD, troyka sudlari, mafkuraviy tazyiq, milliy o'zlik, reabilitatsiya.

Аннотация: В данной научной статье подробно анализируется жестокая политика репрессий, проводившаяся тоталитарной советской властью на территории Узбекской ССР в первой половине XX века, а также ее социально-политические и культурные последствия. В ходе исследования на основе точных архивных документов и авторитетных исторических источников рассматриваются жизнь представителей узбекского национального возрождения (джадидизма), выдвинутые против них ложные политические обвинения и принципы работы репрессивных механизмов. В статье анализируются стратегия советской идеологии по физическому уничтожению национальной элиты и просвещенной интеллигенции, а также незаконная деятельность судебных «троек», научно оценивается роль репрессированных ученых, писателей и общественных деятелей в истории нашего народа.

Ключевые слова: Большой террор, тоталитаризм, джадидизм, жертвы репрессий, НКВД, судебные тройки, идеологическое давление, национальная идентичность, реабилитация.

Abstract: This scientific article provides a comprehensive analysis of the brutal repression policy carried out by the totalitarian Soviet regime on the territory of the Uzbek SSR in the first half of the 20th century, along with its socio-political and cultural consequences. Based on precise archival documents and authoritative historical sources, the study examines the lives of the figures of the Uzbek national renaissance (Jadidism), the false political accusations leveled against them, and the principles of the repressive apparatus. The article analyzes the Soviet ideology's strategy of physically destroying the national elite and enlightened intelligentsia, as well as the illegal activities of the "troika" courts, scientifically evaluating the role of the repressed scholars, writers, and public figures in the history of our people.

Keywords: Great Terror, totalitarianism, Jadidism, victims of repressions, NKVD, troika courts, ideological pressure, national identity, rehabilitation.

Kirish

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

XX asr insoniyat tarixiga ulkan ilmiy-texnikaviy yuksalishlar bilan bir qatorda, totalitar tuzumlarning g'ayriinsoniy fojialarini ham muhrladi. Bolsheviklar hokimiyatga kelganidan so'ng sovet davlatining uzoq yillar davomida boshqaruv usuliga aylangan ommaviy repressiyalar va qatag'on siyosati ittifoqdosh respublikalar, xususan, O'zbekiston xalqi boshiga mislsiz kulfatlarni soldi. Mustabid tuzum dastlab Lenin davridan boshlab, keyinchalik Stalin boshchiligida o'zining eng cho'qqisi – "Katta qirg'in" (1937–1938-yillar) bosqichiga yetdi. O'zbekistonda amalga oshirilgan qatag'onlarning eng asosiy va fojiali jihati shundaki, bu siyosat shunchaki hokimiyatni saqlab qolish uchun emas, balki millatning fikrlovchi qatlamini, ya'ni uning ongi, tili, madaniyati va ozodlik g'oyalarini tashuvchi ziyolilarini – siyosiy, ilmiy va ijodiy elitasini butunlay yo'q qilishga qaratilgan edi. Millatni ma'rifatli qilish, mustaqil davlatchilik asoslarini qurish g'oyasi bilan chiqqan jadidlar, xalqparvar davlat arboblari, shoirlar, yozuvchilar va ulamolar sovet mafkurasi uchun eng xavfli dushman deb e'lon qilindi.

Bugungi kunda milliy tarixni xolis o'rganish, mustabid rejimning haqiqiy basharasini ochib berish va nohaq qurbon bo'lgan vatandoshlarimiz xotirasini abadiylashtirish eng dolzarb vazifalardan biridir. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda qatag'on qurbonlarini oqlash (reabilitatsiya qilish) hamda ularning boy ilmiy-ijodiy merosini keng jamoatchilikka yetkazish borasida tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu maqolada arxiv materiallari hamda professor R. Shamsutdinov kabi taniqli tarixchilarning tadqiqotlariga tayangan holda, qatag'on qurbonlarining fojiali hayot yo'llari hamda ularning milliy ma'rifatparvarlik taraqqiyotidagi tarixiy xizmatlari ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Sovet totalitar rejimining qatag'on mexanizmlari va ularning huquqiy asoslarining buzilishi Sovet hokimiyati o'zining ilk yillaridanoq markaziy boshqaruvga bo'ysunishni istamagan va o'z mustaqilligi uchun kurashgan har qanday harakatni ayovsiz bostirdi. O'zbekistonda 1920-yillarning oxiri va 1930-yillarning boshlarida yirik siyosiy ishlar uydirildi. Bunga misol qilib "Milliy ittihod" va "Milliy istiqlol" kabi yashirin tashkilotlar a'zolarining hibsga olinishini ko'rsatish mumkin. Tarixiy faktlar shuni ko'rsatadiki, qatag'on siyosati o'z-o'zidan vujudga kelmagan, balki u Moskvadagi markaziy hukumat tomonidan rejalashtirilgan va maxsus ko'rsatmalar (limitlar) asosida amalga oshirilgan. 1937-yil 30-iyulda SSSR Ichki ishlar xalq komissarligi (NKVD) tomonidan qabul qilingan mashhur 00447-sonli tezkor buyruq ommaviy terror mexanizmini to'liq ishga tushirdi. Ushbu buyruqqa asosan har bir respublika, jumladan O'zbekiston SSR uchun ham hibsga olinishi va otib tashlanishi kerak bo'lgan insonlar soni, ya'ni maxsus "limit"lar belgilab berildi.

Ushbu davrda sud tizimi tamomila yo'q qilindi. NKVD qoshida tuzilgan maxsus "Uchlik" (Troyka) hay'atlari hibsga olingan insonlar ustidan hech qanday sudsiz, prokuror va advokat ishtirokisiz, guvohlarni eshitmasdan turib, bir necha daqiqa ichida o'lim yoki uzoq yillik qamoq jazosi hukmlarini chiqarar edi.
Tarixchi olim Rustam Shamsutdinov arxiv hujjatlariga tayanib yozadi: "1937–1938-yillarda prokuror nazorati va sud himoyasi rasmiyatchilikka aylanib qoldi. Hibsga olingan har bir ziyoli va davlat arbobiga nisbatan dahshatli ruhiy va jismoniy qiynoqlar qo'llanilib, ulardan o'zlari sodir etmagan aksilinqilobiy jinoyatlarni bo'yniga olish talab qilindi. Tergov bayonnomalari oldindan tayyorlab qo'yilar, ayblanuvchilar esa faqat qiynoqlar ostida ularga imzo chekishga majbur bo'lar edi". Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, faqatgina 1937-yilning sentabr oyida O'zbekiston hududida 10 700 kishi qatag'on qilinib, sudlangan. Ulardan 3 613 nafari eng oliy jazo – otuvga hukm qilingan bo'lsa, 7 087 nafari 8 yildan 10 yilgacha muddatga mehnat-tuzatish lagerlariga surgun qilingan. Shu yilning noyabr va dekabr oylarida esa qatag'on qilinganlar soni yana minglab kishilarga ko'paydi. Bu

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

raqamlar sovet davlatining o'z xalqiga nisbatan ochiqdan-ochiq genotsid siyosatini olib borganidan dalolat beradi.

Milliy ziyolilarning qatag'on etilishi va fojiali taqdirlar tahlili Mustabid tuzum birinchi navbatda o'zbek xalqining ongi bo'lgan jadidchilik harakati vakillariga zarba berdi. Jadidlar xalqning savodxonligini oshirish, milliy matbuotni shakllantirish va eng muhimi, Turkiston muxtoriyatini qurish orqali mustaqillikka erishishni maqsad qilgan edilar. Sho'ro hukumati ularni "panturkizm", "panislamizm" va "xorijiy josuslik" kabi uydirma ayblovlar bilan aybladi.

Abdulla Qodiriy (1894–1938): O'zbek romanchilik maktabining asoschisi, betakror iste'dod sohibi Abdulla Qodiriy o'zining "O'tgan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlari orqali xalqqa o'zligini va tarixini eslatgan edi. Qodiriy asarlarida millatning tanazzuli sabablari va xonliklar davridagi ichki nizolar tahlil qilinib, milliy birlikka chaqiriq bor edi. Aynan shu g'oyalar sovet mafkurasiga zid keldi. U 1937-yilning dekabrida hibsga olindi. NKVD yerto'lalarida o'tkazilgan og'ir tergovlar va xo'rliklardan so'ng, 1938-yil 4-oktyabrda Toshkent shahrida otib tashlandi. Alloma o'limi oldidan ham o'zining aybsizligini, faqat millat ravnaqi uchun xizmat qilganini ta'kidlagan edi.

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon (1897–1938): Cho'lpon o'zbek she'riyatiga yangi ruh, milliy ozodlik va hurfikrlilik shabadasini olib kirdi. Uning "Kishan", "Buzilgan o'lkaga", "G'ayrat" kabi she'rlari xalqni asorat kishanlarini parchalashga chorlar edi. U o'zining ijodiy faoliyati davomida doimiy ravishda sovet senzurasi va sotsialistik realizm talablariga qarshi chiqdi. Cho'lpon ham 1937-yilda "aksilinqilobiy millatchilik tashkiloti a'zosi" degan soxta ayblov bilan qamoqqa olindi va 1938-yil 4-oktyabrda Qodiriy bilan bir kunda qatl etildi.
Abdurauf Fitrat (1878–1938): Jadidchilik harakatining eng yirik mafkurachilaridan biri, yirik tilshunos olim, dramaturg va davlat arbobi Abdurauf Fitrat o'zbek fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shdi. U Buxoro respublikasida faoliyat yuritgan davrida ham milliy manfaatlarni birinchi o'ringa qo'ygan edi. Uning "Qiyomat", "Abulfayzxon", "Sataning fojiasi" kabi asarlari va o'zbek tili grammatikasiga oid ilmiy darsliklari sovet mafkurachilari tomonidan zararli deb topildi. Fitrat 1938-yil oktyabr oyida qatag'on qurboniga aylandi.

R. Shamsutdinov o'z asarida bu mudhish voqealarni arxiv hujjatlari orqali shunday bayon qiladi: "1938-yil 4-oktyabr kuni o'zbek adabiyoti va fanning eng yorqin yulduzlari bo'lgan Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat va g'ozi Olim Yunusovlar NKVDning maxsus qarori bilan bir kunda, bir soatda otib tashlandi. Bu o'zbek millatining ma'naviy genofondiga berilgan eng dahshatli va o'rnini to'ldirib bo'lmas zarba edi".

Ijodiy va ma'naviy merosning repressiya qilinishi Sovet hukumati nafaqat ziyolilarning jismoniy vujudini, balki ularning yozgan asarlari, ilmiy g'oyalari va kitoblarini ham qatag'on qildi. Ziyolilar hibsga olinganidan so'ng, ularning uylarida tintuv o'tkazilib, barcha qo'lyozmalari, shaxsiy kundaliklari va boy kutubxonalari NKVD xodimlari tomonidan musodara qilindi va yoqib yuborildi.

Abdulla Qodiriyning tugallanmagan "Amir Umarxonning kanizi" romani, Cho'lponning o'nlab she'riy to'plamlari va dramatik asarlari qo'lyozmalari xuddi shu tarzda yo'q qilindi. Bu esa o'zbek madaniyatining xazinasi kuydirilishi bilan barobar edi.

Qatag'on qilingan ijodkorlarning nashr etilgan kitoblari ham kutubxonalardan butunlay yig'ib olindi va maxsus "maxfiy fondlar"ga joylashtirildi yoki yo'q qilindi. Maktab darsliklaridan ularning nomlari o'chirib tashlandi. Bir necha o'n yillar davomida ushbu allomalarning asarlarini o'qish, ularning nomini tilga olish qat'iyan man etildi va jinoyat hisoblandi. Sho'ro hukumati xalqni o'z

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

o‘tmishidan, ma’naviy ildizlaridan uzib qo‘yish orqali undan itoatkor "sovet xalqi" massasini yaratishga urindi.

"Tarixning noma’lum sahifalari" kitobida qayd etilishicha: “Ziyolilarning asarlarini taqiqlash orqali sho‘ro mafkurasi o‘zbek xalqining tarixiy xotirasini o‘chirmoqchi bo‘ldi. Biroq xalq o‘z qahramonlarini unutmadi, ularning asarlari yashirincha qo‘ldan-qo‘lga o‘tib, asrab kelindi”.

Mustaqillik yillarida qatag‘on qurbonlari xotirasini tiklash va ularning merosini o‘rganish O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, tarixiy adolatni tiklash, qatag‘on qurbonlarining pok nomlarini oqlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Mamlakatimizda 31-avgust – Qatag‘on qurbonlarini yod etish kuni deb e’lon qilindi. Toshkent shahrida, fojiali voqealar sodir bo‘lgan Bo‘zsuv bo‘yida “Shahidlar xotirasi” yodgorlik majmui barpo etildi va uning tarkibida Qatag‘on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi ish boshladi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida qatag‘on qurbonlarining merosini chuqur o‘rganish va ularning xotirasini abadiylashtirish ishlari yangi, yanada yuqori bosqichga ko‘tarildi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi tomonidan so‘nggi yillarda o‘tkazilgan yig‘ilishlarda mustabid sovet davrida nohaq ayblangan, surgun qilingan va otib tashlangan yuzlab vatandoshlarimiz, jumladan, jadidlar, dehqonlar va milliy harakat vakillari to‘liq oqlandi.

Hozirgi kunda respublikamizning barcha viloyatlaridagi oliy ta’lim muassasalari huzurida Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeylari faoliyat ko‘rsatmoqda. Tarixchi olimlarimiz arxiv hujjatlari bilan ishlash imkoniyatiga ega bo‘lib, har bir hudud bo‘yicha "Xotira" kitoblarining ko‘p jildliklarini nashr etmoqdalar. Bu esa yosh avlodga tariximizning achchiq, ammo haqiqiy sahifalarini o‘rgatishda muhim poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, mustabid sovet tuzumining O‘zbekistondagi har bir amaliyoti xalqning savodxonligini tushirish va milliy ongini yo‘q qilishga xizmat qilgan edi. Bunga o‘zbek alifbosining bir necha marta majburiy o‘zgartirilishi hamda ma’rifiy maktablar ochgan xalqparvar ziyolilarning arzimagan bahonalar bilan qatag‘on qilinishi yorqin misoldir. Hatto Ikkinchi jahon urushi davrida ham sovet hukumati o‘zbek xalqining kuchidan hayiqib, ularni asosan og‘ir front orti ishlariga jalb qildi hamda kelajakda o‘zlariga qarshi qo‘llanmasligi uchun avtomat, tank va bombalardan foydalanish sirlarini, harbiy taktikani mukammal o‘rgatmadi.

Shuning uchun o‘zbek ziyolilari rus imperiyasini qurol bilan yengib bo‘lmasligini anglab, najotni yoshlarni savodli qilishda va xorijiy ilmlarni yurtga olib kirishda deb bildilar. Biroq, bu vatanparvarlik harakatlari oqibatida ular tuzum tomonidan "xalq dushmani" deb nom oldi va qatag‘on qilindi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romaniga xonliklar davrini sog‘inib yozilgan, degan soxta siyosiy ayblov qo‘yildi. Ammo asarni sinchiklab o‘qigan har qanday kitobxon uning mazmun-mohiyatidan bunday asossiz tuhmatni aslo topa olmaydi. Ushbu hayotiy misol yuqoridagi fikrlarimizni to‘liq tasdiqlaydi: mustabid tuzum davrida aynan mana shunday arzimagan va uydirma tuhmatlar bilan minglab ilmli va ziyoli kishilarimiz shafqatsizlarcha qirilib ketdi. Biroq, mustabid rejim ularni jismonan mahv etgan bo‘lsa-da, ularning g‘oyalarini o‘ldira olmadi. Fidokor bobolarimizdan qolgan boy ma’naviy va ilmiy meros bugungi kunda ham mustaqil davlatimiz rivoji uchun beqiyos poydevor bo‘lib xizmat qilmoqda.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Shamsutdinov R. Qatag'on qurbonlari (2-kitob). – Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2018. – B. 45-48.
2. Shamsutdinov R. Qatag'on qurbonlari xotira kitobi: Andijon viloyati (1865-1991-yillar). 1-qism. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2015. – B. 89-94.
3. Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi fondi. Tarixning noma'lum sahifalari (I kitob). – Toshkent: "G'afur G'ulom", 2009. – B. 112-115.
4. Shamsutdinov R., Xasanov J., Tajimirzayev E. Qatag'on qurbonlari xotira kitobi (Farg'ona va Andijon viloyatlari materiallari asosida). – Andijon: "Meros", 2021. – B. 142-146.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 8-oktyabrdagi "Qatag'on qurbonlarining merosini yanada chuqur o'rganish va ular xotirasini abadiylashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5598-son farmoyishi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.